

REIGO ROSENTHAL
ANDRUS KÜTT

VEEBRUAR
1944

VÕITLUSED NARVA RINDEL

Toimetanud Sven Maanso
Kujundanud Jan Garshnek
Küljendanud Erje Hakman
Kaardid Reigo Rosenthal

Esikaanel: Narva purustatud südalinn, 1944

© Autorid ja kirjastus Argo, 2024

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9916-704-49-3

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

SISSEJUHATUS	11
TEKSTIS, VIITAMISEL JA SKEEMIDEL KASUTATUD LÜHENDID	19
1. PUNAARMEE SUURPEALETUNG LENINGRADI ALL 1944. AASTA JAANUARIS-VEEBRUARIS JA NARVA RINDE ROLL VASTASPOOLTE STRATEEGIAS	23
2. PUNAARMEE PEALETUNG VÄEGRUPI NORD PÕHJATIIVAL 1944. AASTA JAANUARIS	29
3. LAHING LUUGA JÕE JOONEL JA PUNAARMEE KATSED SILLAPEADE MOODUSTAMISEKS NARVA JÕE LÄÄNEKALDAL (1944. AASTA 30. JAANUAR – 10. VEEBRUAR)	34
3.1. Vastaspoolte plaanid ja jõud 1944. aasta jaanuari lõpus.....	34
3.1.1. Sponheimeri grupp.....	34
3.1.2. 2. löögiarmee.....	44
3.2. Lahing Luuga jõe joonel (31. jaanuar – 1. veebruar)	49
3.2.1. III SS-tankikorpuse jõud.....	49
3.2.2. 2. löögiarmee pealetung.....	54
3.3. Sõjategevuse üldine käik Narva rindel 1944. aasta veebruari esimesel dekaadil.....	68
3.3.1. Nõukogude väejuhatuse vaatepunkt	68
3.3.2. Saksa väejuhatuse vaatepunkt.....	76
3.3.3. Sponheimeri grupi armeesuurtükiväe organisatsiooni kujunemine veebruari esimesel dekaadil.....	86
3.4. Võitlused Kingissepa–Narva suunal ja Narva alamjooksul veebruari esimesel dekaadil.....	88
3.4.1. 2. löögiarmee pealetung Kingissepa–Narva suunal 2.–4. veebruarini ja III SS-tankikorpuse taandumine Narva sillapeasse	88
3.4.1.1. Lahingud Narva–Kingissepa suunal.....	88
3.4.1.2. III SS-tankikorpuse Narva sillapeas.....	95

3.4.2. Lahingud Narva alamjooksul.....	98
3.4.2.1. 227. jalaväediviisi jõud ja asetus	98
3.4.2.2. 43. laskurkorpuse katsed platsdarmide moodustamiseks Narva läänekaldal.....	104
3.5. Võitlused Narva rinde kesklõigis veebruari esimesel dekaadil.....	112
3.5.1. Sponheimeri grupi jõud Narva keskjooksul.....	112
3.5.2. Väaska platsdarmi kujunemine 2. veebruaril.....	117
3.5.3. Lahingud Krivasoo–Männiku–Ust-Žerdjanka piirkonnas	121
3.5.4. Võitlused Väaska suunal.....	128
3.5.5. Võitlused Joalast edelas	131
3.5.6. Vastaspoolte kaotused Narva rinde kesklõigis veebruari esimesel dekaadil.....	135
3.6. Võitlused Narva ülemjooksul veebruari esimesel dekaadil.....	138
3.6.1. 61. ja 225. jalaväediviisi jõud Narva ülemjooksul	140
3.6.2. 122. laskurkorpuse pealetungid Narva ülemjooksul	144
3.7. Sponheimeri grupi 170. jalaväediviisi uuesti formeerimine ja rannikukaitse organiseerimine.....	150
3.8. Õhusõda Kirde-Eesti kohal veebruari esimesel dekaadil	152
3.8.1. Nõukogude lennuväe organisatsioon ja jõud	152
3.8.1.1. Leningradi rinde õhujõud.....	152
3.8.1.2. Punaarmee kaugtegevuslennuvägi	156
3.8.1.3. Nõukogude õhutõrje Narva rindel.....	158
3.8.2. Saksa lennuväe organisatsioon ja jõud.....	159
3.8.2.1. 1. õhulaevastik.....	159
3.8.2.2. Saksa õhutõrje ja õhuseire Kirde-Eestis.....	162
3.8.3. Õhusõja kulg veebruari esimesel dekaadil	165

4. 2. LÖÖGIARMEE PEALETUNG NARVA RINDEL

11.–21. VEEBRUARINI.....	176
4.1. 2. löögiarmee pealetungikava ja jõudude üldine vahekord Narva rindel.....	176
4.2. Sõjategevuse üldine käik Narva rindel 11.–21. veebruarini.....	183
4.2.1. 2. löögiarmee vaatepunkt.....	183
4.2.2. Saksa väejuhatuse vaatepunkt.....	202
4.3. Võitlused Narva alamjooksul 11.–21. veebruarini ja Mereküla dessant	217
4.3.1. 43. laskurkorpuse pealetung Narva alamjooksul	217
4.3.1.1. Nõukogude pealetungikava ja vastaspoolte jõud	217
4.3.1.2. Lahingud Narva alamjooksul 11.–21. veebruarini.....	226
4.3.1.2.1. 43. laskurkorpuse pealetung 11. veebruaril	226
4.3.1.2.2. Lahingud Riigi platsdarmil 12.–14. veebruarini	231
4.3.1.2.3. Lahingud Vepsküla–Siivertsi platsdarmil 12.–14. veebruarini	234

4.3.1.2.4. 43. laskurkorpuse pealetungikatse Narva sillapea vastu 15.–16. veebruaril.....	240
4.3.1.2.5. Lahingud Vepsküla–Siivertsi platsdarmil 15.–18. veebruarini	242
4.3.1.2.6. Lahingud Riigi platsdarmil 15.–18. veebruarini	244
4.3.1.2.7. 43. laskurkorpuse katsed platsdarmide ühendamiseks 19.–21. veebruarini	248
4.3.1.3. Vastaspoolte kaotused Narva alamjooksul veebruari teisel dekaadil.....	251
4.3.2. Mereküla dessant	255
4.3.2.1. Rannikukaitsejõud 227. jalaväediviisi lõigus.....	255
4.3.2.2. Dessandi ettevalmistused	256
4.3.2.3. Dessandi maabumine	259
4.3.2.4. Dessandi hukk.....	264
4.4. 2. löögarmee pealetung rinde kesklõigus.....	273
4.4.1. Nõukogude pealetungikava ja vastaspoolte jõud	273
4.4.2. 2. löögarmee pealetung 11.–14. veebruarini, Tallinna–Narva raudtee saavutamine	279
4.4.2.1. 11. veebruar	279
4.4.2.2. 12. veebruar.....	287
4.4.2.3. 13. veebruar	295
4.4.2.4. 14. veebruar	304
4.4.3. 2. löögarmee pealetung takerdub (15.–21. veebruar).....	312
4.4.3.1. 15. veebruar	312
4.4.3.2. 16. veebruar	322
4.4.3.3. 17.–18. veebruar Auvere platsdarmi lääneküljel.....	329
4.4.3.4. 17. veebruar Auvere platsdarmi põhjaserval	332
4.4.3.5. 18. veebruar Auvere platsdarmi põhjaserval	341
4.4.3.6. 19. veebruar	346
4.4.3.7. 20. ja 21. veebruar	352
4.4.4. Vastaspoolte kaotused Narva rinde kesklõigus 11.–21. veebruarini.....	363
4.5. Sõjategevus Narva ülemjooksul veebruari teisel ja kolmandal dekaadil.....	370
4.5.1. 122. laskurkorpuse pealetung 11. veebruaril.....	370
4.5.2. Võitlus sillapeade pärast ja positsioonisõda Narva ülemjooksul veebruari teisel ja kolmandal dekaadil.....	377
4.6. Õhusõda Kirde-Eesti kohal 1944. aasta 11.–21. veebruarini	389
4.6.1. Vastaspoolte organisatsioon ja jõud.....	389
4.6.2. Õhusõja kulg 11.–21. veebruarini	394

5. VÖITLUSED AUVERE PLATSDARMIL JA NARVA ALAMJOOKSUL	
VEEBRUARI KOLMANDAL DEKAADIL JA MÄRTSI ALGUSES	408
5. 1. Lahingute üldine käik Narva rindel veebruari kolmandal dekaadil.....	408
5.1.1. Nõukogude väejuhatuse vaatepunkt.....	408
5.1.2. Saksa väejuhatuse vaatepunkt	421
5.2. Võitlused Narva rinde kesklöigis veebruari kolmandal dekaadil	436
5.2.1. Vastaspoolte jõud Auvere platsdarmi põhjaäärel ja „läänekoti” piirkonnas.....	436
5.2.2. Võitlused Auvere platsdarmil 22.–29. veebruarini.....	445
5.2.2.1. 22. veebruar.....	445
5.2.2.2. 23. veebruar.....	447
5.2.2.3. 24. veebruar.....	453
5.2.2.4. Võitlused „läänekotis” 25. veebruaril.....	456
5.2.2.5. 124. laskurkorpuse pealetungid 25.–26. veebruaril.....	461
5.2.2.6. Võitlused „läänekotis” 26. veebruaril.....	466
5.2.2.7. Võitlused „läänekotis” ja Auvere platsdarmi põhjaserval 27.–28. veebruaril	472
5.2.2.8. Võitlused „läänekotis” 29. veebruaril.....	480
5.2.2.9. Sõjategevus Auvere platsdarmi lääneküljel 24.–29. veebruarini ja Punaarmee inseneriüksuste tegevus Narva keskjooksul veebruari kolmandal dekaadil	485
5.2.3. Vastaspoolte kaotused Narva rinde kesklöigis veebruari kolmandal dekaadil.....	491
5.2.4. Boriss Pavlenko päevikumärkmed Auvere platsdarmist 1944. aasta veebruaris	496
5.3. Võitlused Narva alamjooksul veebruari kolmandal dekaadil ja märtsi alguses	500
5.3.1. Vastaspoolte jõud Narva alamjooksul	500
5.3.2. Võitlused Narva alamjooksul 22.–28. veebruarini.....	506
5.3.3. Lahingud Vepsküla sillapea pärast (29. veebruar – 6. märts).....	515
5.4. Õhusõda Kirde-Eesti ja Tartumaa kohal veebruari kolmandal dekaadil.....	532
5.4.1. Vastaspoolte organisatsioon ja jõud.....	532
5.4.2. Õhusõja kulg 22.–29. veebruarini	534
5.5. Saksa rannikukaitse veebruari teisel ja kolmandal dekaadil Mummassaarest lääne pool	559
5.6. Nõukogude luure- ja diversioonitegevus Narva rinde tagalas 1944. aasta veebruaris ja märtsis.....	562
5.6.1. Langevarjurite kuu: luure- ja diversioonitegevuse intensiivistumine 1944. aasta veebruaris	562
5.6.2. Luure-diversioonigrupid Narva rinde tagalas	566

5.6.3. Partisanibrigaadid Narva rinde tagalas	570
5.6.3.1. Jangirovi brigaadi tegevus 26. veebruarist 13. märtsini.....	576
5.6.3.2. Filippovi brigaadi tegevus 26. veebruarist 17. märtsini.....	585
KOKKUVÖTE.....	607
LISAD.....	623
Lisa 1. 2. löögiarmee ja 59. armee lahingukoosseis Narva rindel 1944. aasta 1.–29. veebruarini.....	623
Lisa 2. 2. löögiarmee ja 59. armee käsutuses Narva rindel 1944. aasta veebruaris tegutsenud laskurdiviiside lahingukoosseis	636
Lisa 3. 2. löögiarmee laskurüksuste isikkoosseis ja relvastus perioodil 31. jaanuar – 29. veebruar 1944.....	638
Lisa 4. 2. löögiarmee suurtükiväe grupeering 1944. aasta 11. veebruaril	642
Lisa 5. 2. löögiarmee 1944. aasta 22. veebruaril kavandatud suurtükiväe grupeering 30. kv ja 124. laskurcorpuse toetuseks.....	646
Lisa 6. 2. löögiarmee suurtükiväe laskemoonakulu 1944. aasta veebruaris	648
Lisa 7. 13. õhuarmee lahingukoosseis perioodil 1. veebruar – 1. märts 1944.....	650
Lisa 8. Balti laevastiku õhujõudude lahingukoosseis 1944. aasta veebruaris	654
Lisa 9. 2. löögiarmee ja 59. armee inimkaotused Narva rindel 1944. aasta veebruaris	655
Lisa 10. Sponheimeri grupi (armeegrupi Narva) lahingukoosseis 1944. aasta veebruaris	663
Lisa 11. Sponheimeri grupi (armeegrupi Narva) suurtükivägi 1944. aasta veebruaris	690
Lisa 12. Sponheimeri grupi (armeegrupi Narva) miinipildujate ja jalaväekahurite hulk 1944. aasta veebruaris	705
Lisa 13. Sponheimeri grupi (armeegrupi Narva) keskmiste ja raskete tankitõrjekahurite hulk 1944. aasta veebruaris	708
Lisa 14. Sponheimeri grupi (armeegrupi Narva) tankide ja liikursuurtükide hulk perioodil 1944. aasta 31. jaanuar – 1. märts	710
Lisa 15. Tankigrenaderidiviisi Feldherrnhalle koosseis 1944. aasta 1. veebruari seisuga	712
Lisa 16. 11. SS-vabatahtlike tankigrenaderidiviisi Nordland koosseis 1944. aasta jaanuari lõpus ja veebruari I dekaadil	716
Lisa 17. 4. SS-vabatahtlike tankigrenaderibrigaadi Nederland koosseis 1944. aasta veebruari I dekaadil.....	719
Lisa 18. Sponheimeri grupi (armeegrupi Narva) laskemoonakulu 1944. aasta veebruaris	721
Lisa 19. 1. õhulaevastiku lahingukoosseis perioodil 31. jaanuar – 29. veebruar 1944	728

Lisa 20. Sponheimeri grupi (armeegrupi Narva) inimkaotused	
1944. aasta veebruaris	730
Lisa 21. Formeeringute, üksuste ja allüksuste nimetuste tõlkevasted	752
VIITED	758
ALLIKAD JA KIRJANDUS	891
ISIKUNIMEDE REGISTER	906

SISSEJUHATUS

1944. aastal leidsid Eesti pinnal aset mastaapseimad ja veriseimad lahingud, mida siin kunagi on peetud. Võitlustest võttis osa sadu tuhandeid inimesi, kelle relvastuses oli tuhandeid suurtükke, sadu soomusmasinaid ja lennukeid. Hukkusid kümned tuhanded, sajad tuhanded said vigastada. Mitmed asulad kannatasid sõjategevuses oluliselt, Narva linn hävitati pea täielikult. Mõlema vaenupoole – Nõukogude Liidu ja Saksamaa – strateegilistes plaanides oli Eesti territooriumi valdamine olulisel kohal. Saksa diktaator Adolf Hitler sidus selle kaudselt lausa sõja lõpptulemusega.

Raamat, mida lugeja käes hoiab, kujutab endast uurimust sõjategevusest 1944. aasta veebruaris Kirde-Eestis – Narva rindel. Kõnealusel perioodil leidis seal aset Punaarmee suurpealetung (11.–21. veebruarini), millele järgnesid Saksa poole vastupealetungikatsed kuni Nõukogude uue suurpealetungini, mis algas 1. märtsil. Vaadeldakse nii maismaavõitlusi, õhusõda kui ka luure-diversioonitegevust rinde tagalas. Üldistest ajalistest raamidest erandlikult väljudes leiavad käsitlemist ka lahingud Vepsküla sillapea pärast märtsi esimesel nädalal ning Nõukogude nn partisanibrigaadide tegevus Virumaal märtsis. Õhusõja puhul vaadatakse lisaks Kirde-Eestile sündmusi Peipsi kohal ja Põhja-Tartumaal. Autorite eesmärk on anda mõlema poole allikatele toetudes sõjategevusest süstemaatiline ja üksikasjalik ülevaade ning täita senine lünk ajaloo-uurimises.

Kõnealustest sündmustest on ka varem kirjutatud, kuid peamiselt lühiülevaadetena, mis paremal juhul käsitlevad lähemalt üksikuid episoodide ning kasutavad allikmaterjalina peamiselt ühe poole dokumente ja neidki mitte süvitsi. Senistest teostest on märkimisväärseim 1944. aasta võitlusi Narva rindel käsitlev Mart Laari raamat, milles veebruarikuule on pühendatud ligi 60 lehekülge.¹ Autor on vähesel määral – arvestades koguhulka – kasutanud Saksa arhiivimaterjali, ent vastaspoole omi mitte. Tõsi, Vene arhiivimaterjali kasutamine oli selle raamatu kirjutamise ajal veel tugevasti raskendatud. Mahult lähedased on vastavad peatükid Nõukogude autorite Jevgeni Krivošejevi ja Nikolai Kostini Narva lahinguid käsitlevas teoses, mis baseerub valdavalt punaarmeealaste memuaaridel ja autasuesildistel.² Veidi rohkem kasutas Nõukogude arhiividokumente Fjodor Paulman, kelle raamat lahingutest Eestis 1944. aastal sisaldab 40 lehekülge veebruarikuistest sündmustest.³ Nõukogude laiemale üldsusele mõeldud

ajalookirjandus ei seadnud siiski endale eesmärgiks lahingutegevuse tasakaalustatud uurimist, vaid esiplaanil olid propagandistlikud kaalutlused. Eraldi peab mainima NSV Liidu mereväe kindralstaabi teadusvalitsuse 1951. aastal ilmunud kroonikat, kus on juttu Nõukogude laevastiku tegevusest Läänemerel ning Laadoga ja Peipsi järvel 1944. aasta jaanuarist juulini.⁴ See kuni 1980. aastate lõpuni salastatuse pitsitrit kandnud teos sisaldab ka detailseid andmeid Balti laevastiku lennuväe opereerimisest Narva rindel. Samuti aitab mainitud raamat koos NSV Liidu mereväe peastaabis juba 1944. aastal trükitud ja samuti aastakümneteks salastatuks jäänud ülevaatega⁵ Mereküla dessandist (1944. aasta 14. veebruaril) täpsustada nimetatud dessandi sündmusi. Seda teemat käsitleti küll ka Nõukogude autorite, eelkõige Vladimir Grinkevitši n-ö avalikes teostes,⁶ kuid eriti just dessandi tegevus maismaal oli neis esitatud puudulikult või lausa moonutatult.

NSV Liidu perioodil ilmunud Punaarmee diviiside ajalooramatud⁷ on Narva 1944. aasta veebruari lahingute puhul väheinformatiivsed. Samasugune hinnang kehtib NSV Liidu Kaitseministeeriumi väljaantud koguteosele⁸ lahingutest Leningradi pärast 1941–1944, aga ka Eesti NSV ametliku ajalookirjutuse koguteosele II maailmasõja sündmustest Eestis.⁹

Pärast NSV Liidu lagunemist pole Vene ajaloolased Narva lahingutele suuremat tähelepanu pööranud (või siis ei ole vastavad uurimused laiemale avalikkusele kättesaadavaks tehtud). Näiteks raamat 63. kaardiväe laskurdiviisi ajaloo¹⁰ libiseb veebruarikuistest võitlustest pealiskaudselt üle. Arhiivimaterjalil põhinevatest uuematest Venemaal välja antud teostest, mis puudutavad Narva rinnet, on käesoleva raamatu kirjutamisel rohkem kasutamist leidnud Balti laevastiku 1. hävituslennuväediviisi ajalugu.¹¹ Äramärkimist väärib ka Kiievis ilmunud mahukas teos¹² 58. pommituslennuväepolgust, mis Eestis 1944. aastal pikemat aega opereeris. Ilja Moštšanski 2021. aastal ilmunud lühiülevaade¹³ Narva rinde lahingutest kuni 1944. aasta aprilli lõpuni põhineb peamiselt juba varem avaldatud materjalidel.

Saksa, Eesti ja laiemalt lääne ajalookirjutus on Narva 1944. aasta veebruari sündmuste uurimisel jäänud samuti pigem tagasihoidlikuks, kui välja arvata juba mainitud Mart Laari teos. Nii liigitub Välis-Eesti koguteoses „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” sisalduv Arnold Purre kirjutatud peatükk¹⁴ lahingutest Eestis 1944. aastal lühiülevaadete hulka. Pealegi põhineb see peamiselt mälestustel, mis on sageli ebatäpsed. Ameerika Ühendriikide autori Denton Mansali raamat¹⁵ Narva rinde lahingutest kujutab endast samuti piiratud allikabaasil põhinevat ülevaadet, suurema osa teose mahust hõlmab pildimaterjal. USA merejalaväe ohvitseri Andrew Michael Del Gaudio doktoritöös¹⁶ vaadeldakse Narva rinde sündmusi, keskendudes sõjalisele planeerimisele ja seda mõjutanud teguritele, kuid suuresti toetutakse juba avaldatud materjalile (Vene arhiive pole üldse kasutatud), mistõttu kannatab ka käsitluse süstemaatilisus ja üksikasjalikkus. Erinevad idarinde põhjalõigule keskenduvad uurimused ja ülevaated,¹⁷ Saksa väekoondiste või üksuste ajalooramatud või SS-vaba-

tahtlikele keskenduvad teosed sisaldavad 1944. aasta veebruari lahingute kohta üldjuhul vaid nappe andmeid või on allikateks peamiselt memuaarid.¹⁸ Saksa autori Wilhelm Tieke sulest pärinev ja sõjaajaloohuviliste seas laiemalt tuntud III SS-tankikorpuse ajalugu põhineb ilmselt paljuski mälestustel ning Narva rinde veebruarikuiseid lahinguid käsitletakse sealgi võrdlemisi lühidalt.¹⁹ Richard Landwehri kõlava pealkirjaga teos²⁰ „Narva 1944: Waffen-SS ja lahing Euroopa pärast” näib aga olevat valdavalt Tieke raamatu ümberjutustus inglise keeles ega sisalda 1944. aasta veebruari kohta olulist uut. Hiljuti ilmunud Rootsi ja Norra autorite ühisteos III SS-tankikorpuse ajaloost paneb peamise rõhu fotomaterjalile ja mälestustele.²¹ Detailsuse poolest sündmuste käsitlemisel on erandiks üksikud Saksa rügementide ajalootesed,²² samuti Rootsi uurija Petter Kjellanderi raamat 20. eesti SS-diviisist, mille kirjutamisel on tarvitatud nii Saksa poole arhiividokumente kui ka veteranide mälestusi.²³ Belgia autorite Jan Vincxi ja Victor Schotaniuse raamatus²⁴ hollandi vabatahtlikest formeeritud väeosade kohta on muu hulgas avaldatud 1944. aastal Narva rindel võidelnud 4. SS-tankigrenaderibrigaadi Nederland sõjapäevik (päeviku originaal asub Saksamaa Liiduarhiivis). Olulise väärtusega on ka USA autori Mark C. Yergeri teos 11. SS-tankigrenaderidiviisi Nordland perso-naaliast,²⁵ milles muu hulgas kirjeldatakse autasuesildiste põhjal erinevaid taktikalisi olukordi. Narva ja laiemalt 1944. aasta lahingud Eestis asetab üldisemasse konteksti USA ajaloolase Howard D. Grieri põhjalik uurimus Hitleri ja tema kaaskonna strateegiast II maailmasõja lõpuaastail.²⁶

Eesti autorite puhul olgu ära märgitud Gert Ristla Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste lõputöö ilmastikutingimuste mõjust lahingutegevusele 1944. aasta kevadtalvise Narva rinde näitel, Leo Tammiksaare tegevus 20. eesti diviisi ajaloo talletamisel, Hanno Ojalo ülevaated 20. eesti diviisist, Marek Nisuma raamat eesti piirikaitserügementidest ja politseipataljonidest Narva rindel, Mehis Helme raamat õhusõjast Eesti kohal II maailmasõja ajal ning Juhan Lepasaare roll Nõukogude luure-diversioonitegevuse uurimisel.²⁷ Valdavalt toetuvad nimetatud autorid mälestustele või juba trükkis või internetis ilmunud muule materjalile.

Selle raamatu põhiliseks allikmaterjaliks on arhiividokumendid. Venemaal on viimase kümnendi jooksul II maailmasõja uurimisel toimunud n-ö arhiivirevolutsioon – Internetis on digitaalkoopiatena avaldatud miljonite lehekülgede kaupa Punaarmee dokumente. Tegemist on Venemaa Föderatsiooni Kaitseministeeriumiga seotud projektidega. Neist andmebaas Memorial²⁸ sisaldab dokumente Punaarmee taastumatute kaotuste kohta ning dokumendikogu „Podvig naroda”²⁹ Nõukogude sõjaväelaste autasustamise ettepanekuid (autasulehti) koos vastavate otsustega ja autasustatute nimekirju. Sõjategevuse uurimise seisukohast on kõige väärtuslikum portaalis Pamjat Naroda³⁰ leiduv Venemaa Kaitseministeeriumi Keskarhiivist* pärit dokumendimassiiv,

* Tsentralnõi arhiv ministerstva oboronõ (TsAMO).

mis puudutab peamiselt Punaarmee operatiivtegevust (sõjapäevikud, operatiivettekanded, lahingutegevuse skeemid, käsud jne). Seal ei ole küll avaldatud sugugi kogu vastav dokumentatsioon ning mõne väekoondise või üksuse kohta leidub rohkem ja teise kohta hoopis vähem dokumente, kuid kahtlemata on tegemist alusmaterjaliga, mis lubab Punaarmee tegevust üldjuhul kirjeldada märkimisväärse üksikasjalikkusega. Raamatu autorid on püüdnud Pamjat Narodas leiduvaid lünki täita dokumendikoopiate tellimisega Vene Kaitseministeeriumi Keskarhiivist, kuid seda pole olnud võimalik teha suurel määral, sest see nõuab rahalisi kulutusi. Mõnel juhul on huvipakkuvatele dokumentidele ligipääs Vene Kaitseministeeriumi Keskarhiivis ka puudunud, kuna need olid veel salastatud.

Nõukogude luure-diversioonitegevuse käsitlemisel on autoritel olnud võimalus kasutada (tänu Vene uurija Pavel Gavrilovi abile) Peterburi Ajaloolis-Poliitiliste Dokumentide Riiklikus Keskarhiivis* leiduvat Leningradi Partisaniliikumise Staabi materjali, mis aitab oluliselt täiendada Eesti Rahvusarhiivis säilitatavas Eesti Partisaniliikumise Staabi fondis leiduvaid andmeid.

Hoopis viletsam on aga Saksa poole allikate olukord. Eestis võidelnud Saksa üksuste 1944. aasta dokumentidest on kõikide märkide kohaselt valdav enamik hävinenud. Korpuse tasemest allpool (diviisid, rügemendid, pataljonid jne) on enamjaolt säilinud üksikud dokumendid, kui sedagi. 1944. aasta veebruari puhul on erandiks Saksamaa Liiduarhiivis leiduv juba mainitud 4. SS-tankigrenaderibrigaadi Nederland sõjapäevik koos lisatud operatiivdokumentidega. Korpuse ja kõrgema juhtimistaseme (armeed, väegrupid jne) dokumendid on alles ainult osaliselt. See kehtib ka Narva rindel 1944. aastal tegutsenud vastava taseme juhtimisorganite (Sponheimeri grupi ja armeegrupi Narva juhatuse, armeekorpu juhatused) puhul, sealjuures III SS-tankikorpuse juhatuse dokumendikogu pole säilinud. Korpuse ja kõrgema juhtimistaseme dokumentidele omaselt on nende detailsusaste lahingutegevuse kirjeldamisel tihti madal. Sageli ei selgugi nendest näiteks, milline allüksus parajasti kuskil tegutses, mistõttu mõnikord tuleb seda täpsustada hoopis andmetega, mille Nõukogude pool sai Saksa sõjavangide ülekuulamise teel. Üldiselt võimaldabki autorite käsutuses olev Punaarmee dokumentatsioon oma tavaliselt suurema detailsusastmega lahingutegevuse käiku (kronoloogiat) tihti täpsemini rekonstrueerida kui vastaspoole säilinud allikad.

Saksa sõjaväe II maailmasõja aegseid dokumente säilitatakse peamiselt kahes arhiivis: Saksamaa Liiduarhiivis** ja koopiadena mikrofilmidel Ameerika Ühendriikide Rahvusarhiivis.*** Viimase mikrofilmidele on kopeeritud enamik Saksamaa Liiduarhiivis leiduvast II maailmasõja aegsest dokumentatsioonist. Kuna mikrofilmide

* Tsentralnoi gossudarstvennoi arhiv istoriko-polititšeskikh dokumentov Sankt-Peterburga (TsGAIPD SpB).

** Bundesarchiv (BArch).

*** The National Archives and Records Administration (NARA).

kasutamine on rahaliselt odavam ning pealegi on neist suur osa digitaalkoopiatena internetis tasuta legaalselt saadaval, siis on autorid uurimistöös enamasti kasutanud mikrofilme. Saksamaa Liiduarhiivi dokumente on tavaliselt kasutatud juhtudel, kui need NARA mikrofilmidel puuduvad.

Olgu lisatud, et eriti keeruline olukord valitseb allikate mõttes Saksa õhujõudude (Luftwaffe) tegevuse puhul 1944. aastal idarindel – Eestis võidelnud Saksa 1. õhulaevastiku ja tema alluvate üksuste dokumente on alles vaid käputäis ja needki tavaliselt suure üldistusastmega. Õhusõja uurijad, kaasa arvatud selle raamatu autorid, on niisiis sunnitud täiendavalt pöörduma selliste allikate poole nagu peamiselt erakogudes leiduvad pilootide lennuraamatud ja Briti signaalluure kogutud andmed Saksa lennuväe kohta (säilitatakse Ühendkuningriigi Rahvusarhiivis).^{*} Samuti on autoritel olnud võimalus kasutada Soome õhusõjauurija Matti Saloneni mahukat Luftwaffe kaotusteandmebaasi, mis põhineb Saksa arhiivandmetel. Õhusõja sündmuste dünaamika rekonstrueerimisel on põhiliseks allikaks paratamatult sageli hoopis Nõukogude lennuväe dokumendid.

Esialgne lootus, et 1944. aasta sõjategevuse uurimist Eestis aitavad oluliselt kergendada Punaarmee kätte langenud Saksa trofeedokumentid, mida alates 2015. aastast on koostöös Venemaa ametivõimudega internetis publitseerinud Saksa Ajalooinstituut Moskvas,³¹ osutus siiski pettumuseks. Vene Kaitseministeeriumi Keskarhiivi vastav trofeedokumentide fond (fond nr 500) näib sisaldavat kahjuks vaid väikest hulka Eestiga seotud dokumentatsiooni.

Saksa poole inimkaotuste täpsustamisel on väärtuslik USA genealoogiafirma Ancestry digitaalselt avaldatud Saksa hukkunud sõjaväelaste kartoteek, mille originaal asub Saksamaa Liiduarhiivis.³² Tavaliselt sisaldavad selle kirjed ka teavet nii väeosa kui ka hukkumisaega kohta, mille põhjal on mõnikord võimalik täpsustada erinevate allüksuste tegutsemisrajooni. Paraku ei sisalda kartoteek 1944. aasta veebruari puhul peaaegu üldse SS- ja politseiüksuste kaotusi. 20. eesti SS-vabatahtlike diviisi enamiku lahingualüksuste kohta on autorite käsutuses siiski Saksamaa Liiduarhiivis talletatud kaotuste nimekirjad.³³ Täiendavaid andmeid nimetatud diviisi koosseisus hukkunud eestlaste kohta leiab Berliini Maa-arhiivis perekonnaseisuametite surmaregistris, mille on samuti digitaalselt avaldanud Ancestry.³⁴ See register ei sisalda kahjuks hukkunu väeosa, küll aga on tuvastatav isiku päritolu, auaste ja surmakoht.

Mis puutub Eesti arhiividesse, siis neis leidub dokumente Narva rinde lahingute kohta vähe. Rahvusarhiivis talletatavad ja vaid osaliselt säilinud Eesti Omakaitse ja julgeolekupolitsei materjalid võivad mõnikord valgustada õhusõja või Nõukogude luure-diversioonitegevusega seotud asjaolusid.

* Autorite eriline tänu kuulub Austraalia õhusõjaajaloolasele Andrew Arthyle, kes lisaks pilootide lennuraamatute koopiatele lubas tutvuda tema valduses olevate Ühendkuningriigi Rahvusarhiivist pärit Briti signaalluure dokumentide koopiatega, ning Saksa õhusõjauurijatele Andreas Zapfile ja Sven Carlsenile, kes jagasid oma kollektsioonist pärit pilootide lennuraamatute koopiaid.

Kokkuvõtteks võib öelda, et käesoleva raamatu kirjutamisel on tutvunud peaaegu kogu teadaoleva säilinud olulise Saksa sõjaväe dokumentatsiooniga. Muidugi ei saa siinjuures välistada, et näiteks erakätes leidub veel väärtuslikke andmeid, mille olemasolust pole autorid teadlikud. Vene arhiivides säilitatavate Punaarmee dokumentide kasutamine ei ole kindlasti olnud niivõrd ulatuslik. Kahtlemata oleks Vene arhiivimaterjalide põhjal võimalik täpsustada paljusid detaile või kohendada järeldusi. Siiski julgevad autorid oletada, et nende käsutuses olev dokumentide kogum on piisav, et vältida olulisi vigu ning katta suuremad lüngad.

Sõjaaegsete dokumentide kõrval on muud allikad üldiselt teisejärgulised. Autorid on püüdnud tutvuda võimalikult paljude 1944. aastal Narva rindel võidelnute mälestustega. Tõenäoliselt on välisarhiivides ja -muuseumides (eriti Venemaal) või erakätes veel arvukalt memuaare, mille olemasolust pole autorid teadlikud. Valdav enamik teadaolevatest mälestustest pärineb reavõtletajatelt või nooremohvitseridelt. Kõrgemate sõjaväelaste memuaare on vähe ning needki, nagu näiteks 2. löögiarmee juhataja Ivan Fedjuninski või III SS-tankikorpuse juhataja Felix Steineri omad,³⁵ on 1944. aasta veebruari osas väheütlevad.

Võrdlemisi palju mälestusi on endast maha jätnud Saksa vägedes teeninud eestlased. Olukorras, kus Narva rindel võidelnud Saksa armee eesti üksuste dokumendid on valdavalt hävinenud, aitavad mälestused mõnikord sündmuste käiku tunduvalt täpsustada. Lausa eeskujulikuna saab esile tõsta 30. politsei-vahipataljoni ohvitseri Voldemar Madisso detailseid memuaare³⁶ (oletatavasti sõjaaegse päeviku abil kirjutatud), milles sündmused on tihti esitatud kuupäeva täpsusega ja vastuolud sõjaaegsete dokumentidega tavaliselt puuduvad. Samas näiteks 20. eesti SS-vabatahtlike diviisis 1944. aasta kevadtalvel pataljoniülema olnud Harald Riipalu mälestustes³⁷ esitatud ja hilisemate autorite poolt tihti korratud sündmuste kronoloogia on mõnikord (näiteks Vepsküla sillapea vallutamise puhul märtsis) ekslik ja arhiividokumentide põhjal korrigeeritav. Eesti Rügemendi Tallinn I pataljoni tegevuse kohta Narva rindel on ainuke teadaolev üksikasjalik allikas H. Saare nime all (tõenäoliselt pataljoni adjutandi Endel Kareda pseudonüüm) avaldatud mälestused,³⁸ ehkki siingi, nagu hiljem näeme, on probleeme sündmuste dateerimise ja teistegi detailide puhul. Leidub ka allikaid, mis näilisest põhjalikkusest hoolimata on raskesti kasutatavad. Nii on trükkis ilmunud 20. eesti diviisis teeninud Kalju Pähklametsa väidetav päevik,³⁹ mis sisaldab aga selgeid hilisema ulatusliku täiendamise märke näiteks teiste isikute mälestuste või muude allikate varal (sealjuures Vepsküla sillapea vallutamise sündmustik on paljuski võetud Harald Riipalu mälestustest).

Lugeja märkab edaspidi ka, et mõningatel juhtudel on autorid allikana kasutanud Saksa sõjakirjasaatjate artikleid, mida avaldati sõjaaegses ajakirjanduses. Tehtud on seda kahel põhjusel: esiteks on neid kasutama sundinud muude allikate nappus või lausa puudumine; teiseks on autorite hinnangu kohaselt artiklid sageli kirjutatud varsti

pärast lahingut neis osalenud isikute küsitlemise ja teinekord arvatavasti ka lahinguaruannetega tutvumise järel ning sisaldavad tõest teavet. Kahtlemata võib sellistes artiklites esineda ebatäpsusi, liialdusi ja mahavaikimisi, kuid see pole välistatud teistegi allikate puhul.

Raamat järgib üldjoontes kronoloogilist ülesehitust. Kaks esimest sissejuhatavat lühemat peatükki annavad ülevaate Punaarmee suurpealetungist Leningradi all 1944. aasta jaanuaris-veebruari, mille käigus rinne veebruari alguseks Narva alla jõudis, samuti vaadatakse, millist rolli mängis Narva rinne ja laiemalt Eesti territoorium vastaspoolte strateegias. Kolm järgnevat peatükki kirjeldavad põhjalikumalt sõjategevuse käiku Kirde-Eestis 1944. aasta veebruaris. Neist esimeses käsitletakse sündmusi jaanuari lõpus ja veebruari esimesel dekaadil, kui Punaarmee püüdis Narva läänekaldal platsdarme luua ja valmistus üldpealetungiks. Teises kirjeldatakse Punaarmee üldpealetungi Narva rindel 11.–21. veebruarini. Viimases peatükis leiavad käsitlemist veebruari kolmanda dekaadi sündmused, mil initsiatiiv oli üldiselt Saksa poole käes, samuti kirjeldatakse Vepsküla platsdarmi likvideerimist märtsi esimesel nädalal ning Punaarmee luure-diversioonitegevust Virumaal veebruaris ja märtsis. Kõik kolm peatükki hõlmavad ka alapeatükke, mis käsitlevad sõjategevuse käiku mõlema poole kõrgema väejuhatuse vaatepunktist lähtuvalt (peatükid 3.3, 4.2 ja 5.1), ning lahingute sündmustik neis kujutab kokkuvõtet alapeatükkidest, mis kirjeldavad lahingutegevust üksikasjalikumalt. Raamatu lõpus olevad lisad sisaldavad detailsemaid andmeid vastaspoolte organisatsiooni, isikkoosseisu, kaotuste, relvastuse ja laske-
moonakulu kohta; samuti on lisas ära toodud erinevate formeeringute, üksuste ja allüksuste saksa- ja venekeelsete nimetuste tõlkevasted.

Raamatus on läbivalt kasutatud mõningaid kokkuleppelisi geograafilisi määratlusi, mille selgitus on alljärgnev:

Narva ülemjooks – Narva jõgi Peipsi järvest kuni Uusnovani (vt nt skeem 4);

Narva keskjooks – Narva jõgi Uusnovast kuni Joalani;

Narva alamjooks – Narva jõgi Joalast kuni Narva laheni;

Narva rinde kesklõik – rindelõik Uusnova ja Joala vahel;

Auvere platsdarm – 14. veebruariks kujunenud Punaarmee platsdarm Narva keskjooksul.

1944. aastal Eestis sõdinud vaenupooled kasutasid erinevat ajaarvestust. Saksa vägedes (ja Saksa okupeeritud Eestis) kehtis nn Kesk-Euroopa kellaeg. Punaarmees oli samal ajal kasutusel nn Moskva aeg, mis oli veebruaris ja märtsis Kesk-Euroopa ajast kaks tundi ees. Raamatus on läbivalt, ka Punaarmee tegevuse kirjeldamisel, kasutatud Kesk-Euroopa aega.

Arhiividokumentidele viitamisel on lisatud iseloomustus, millest peaks tavaliselt lähtuma vähemalt dokumendi koostanud formeering, üksus või asutus. Juhul, kui

viidatud arhiividokument pärineb elektroonilisest andmebaasist, mille koostajaks pole arhiiviasutus, on sellele viitamisel ka osutatud.

Raamatu aluseks olnud allikmaterjali kogumisega tegi Andrus Kütt algust juba üle kahekümne aasta tagasi. 2013. aastal liitus Reigo Rosenthal. Tema on kirjutanud ka raamatu teksti ning joonistanud skeemid. Esialgne tekst ja skeemid arutati seejärel läbi Andrus Kütiga ning vajadusel tehti täiendusi või parandusi.

Autorite tänu kuulub paljudele inimestele, kes on raamatu kirjutamisel toetanud nõuannetega, võimaldanud tutvuda enda valduses olevate allikmaterjalidega, aidanud leida uusi allikaid või muul viisil abistanud: Andrew Arthy, Artjom Astafjev, Igor Borissenko, Andreas Brekken, John Calvin, Sven Carlsen, Agu Ets, Daniel Feldmann, Pavel Gavrilov, Carl-Fredrik Geust, Laani Heinar, Mall Hiimäe, Petter Kjellander, Pavel Kozlov, Achim Kwasny, Kaisa Langer, Anu Lehmann, Taavet Liias, Kari Lumppio, Johannes Matthews, Marika Mayfield, Rostislav Mokrenko, Miroslav Morozov, Burkhard Naumann, Piret Noorhani, Anne Nurgamaa, Ilja Prokofjev, Olavi Punga, Pilvi Pöldma, Matti Salonen, Dieter Schuster-Wald, Vassili Silantjev, Michael Swoboda, Andreas Zapf, Kaarel Tamm, Olavi Tammemäe, Andres Toode, Robert Treufeldt, Oleg Tšernetsov, Arnold Unt, Taavi Veiler, Jacob Vlachos ja kõik, kelle nimi on sellest loetelust autorite viletsa mälu tõttu kogemata välja jäänud.